

СОФІЯ КИЇВСЬКА У ЛИСТУВАННІ ВОЛОДИМИРА ГРАБАРЯ ТА НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО

Авторами листів, що публікуються у цій статті, є відомий російський юрист Володимир Еммануїлович Грабарь (1865–1956) та відомий український історик Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973). Здавалося б, що між ними може бути спільного?

З Україною Грабарь був пов'язаний тільки дитячими, коли навчався у Києві у колегії Павла Галагана, та юнацькими, коли служив у суді Запоріжжя, роками. У подальшому, з 1893 р. чверть століття він пропрацював у Дерптському університеті, а далі, з невеликою перервою на викладання у Воронежському університеті, у 1922 р. переїхав до Москви, суміщаючи викладацьку діяльність у Московському університеті з роботою експерта з міжнародного права в різних урядових установах та делегаціях. До цього періоду відноситься ще один “український епізод” з життя вченого – у 1926 р. його обрано членом ВУАН. З 1929 р. з причини слабкого здоров'я В. Грабарь припинив трудову діяльність, присвятивши подальші роки науковим дослідженням у галузі міжнародного права.

Трудова та наукова діяльність історика та археолога Полонської-Василенко, натомість, була тісно пов'язана з Україною: навчання в Києво-Фундуклеївській Маріїнській жіночій гімназії, далі – на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві, потім – у Київському університеті святого Володимира, де, у подальшому, стала викладати; крім того, викладала і в інших навчальних закладах Києва. У 1920–1930-ті рр. продовжила викладацьку діяльність (професор Київського художнього інституту), займаючись водночас і науковою роботою (у Київському археологічному інституті, згодом – у ВУАН).

Тож, у житті Грабаря та Полонської-Василенко не намічається точок перетину в сфері ані наукової, ані адміністративної діяльності. Втім, обох поєднує особа відомого українського вченого та громадського діяча Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935), чоловіка останньої (одружились 1923 р.) та близького друга першого. Звісно ж, Грабар та Полонська-Василенко мали широке коло спільних друзів та знайомих, проте не буде перебільшенням сказати, що саме М. Василенко став тим вузлом перетину їх ліній життя, від якої беруть початок теплі дружні стосунки, що й інспірували появу листів, які публікуються у цій статті.

З цього корпусу епістол О. Рибалком у журналі “Пам’ятки України” був надрукований тільки один лист Н. Полонської-Василенко до В. Грабаря¹, текст якого був повністю присвячений критиці архітектурних досліджень та проектів реставрації Софії Київської наприкінці 1930-х рр. Однак недоліком цієї публікації слід назвати відсутність необхідних коментарів, що не дозволяє з’ясувати всі обставини та причини появи такого листа. Саме тому ми поставили собі за мету дослідити весь наявний корпус листування між В. Грабарем та Н. Полонською-Василенко, зробивши дослідницький акцент саме на “софійському” аспекті. Втім, зважаючи на цінність цих епістолярних джерел для встановлення додаткових фактів з суспільного та особистого життя адресата та кореспондента, членів їхніх родин, уточнення кола спілкувань, відомості про які позбавлені певної офіційності, притаманної науковим працям та офіційним документам, до статті додається публікація повного корпусу епістол. Листи зберігаються у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в особовому фонді М. Василенка (ф. 542)².

З останнім, як свідчать епістоли, В. Грабар особисто познайомився у 1917 р. на Першому Всеросійському з’їзді представників учительських інститутів. Адже обидва за Тимчасового уряду курували навчальні округи: Грабарь – Ризький, Василенко – Київський. З того часу розпочинається активне листування між обома вченими. У листопаді 1926 р., як ми писали вище, В. Грабарь став членом Всеукраїнської академії наук. Вочевидь, з роботою в академії спільно з М. Василенком була пов’язана можливість переведення Грабаря до Києва, про яку він пише у листі від 28 січня 1936 р. Саме переведення не сталось, однак В. Грабарь з дружиною відвідав Київ навесні 1929 р., де познайомився з родиною Василенків, після чого між ними зав’язались тісні дружні стосунки. Саме під час відвідання Києва, як довідуємося з листів, В. Грабарь і відвідав Софійський собор. Після смерті М. Василенка у 1935 р. В. Грабарь часто писав удові, надаючи їй дружню підтримку, згадуючи спільних знайомих, ділячись власними та родинними проблемами або радощами, повідомляючи останні новини тощо. Саме ці епістоли є предметом нашого подальшого розгляду.

¹ В обороні Святої Софії. Лист Наталії Полонської-Василенко до Володимира Грабаря / Публікація О. Рибалка // ПУ, 2003, № 1–2, с. 153.

² На наявність листа Н. Полонської-Василенко до В. Грабаря в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України мою увагу звернув Я. Федорук, а на публікацію цього листа – І. Преловська. Принагідно хочу подякувати названим особам за допомогу у виборі теми дослідження.

Практично в кожному листі В. Грабарь так чи інакше згадує Софію Київську. Інформацію про результати новітніх на той час досліджень Софійського собору, як свідчать листи, отримував від брата І. Грабаря, який живо цікавився всім тим, що відбувалось під час вивчення цієї визначної пам'ятки, входячи до складу спеціальної комісії, утвореної після того, як Софійський собор став музеєм³.

Завдяки організації комісії друга половина 1930-х рр. ознаменувалась суттєвим піднесенням дослідження Софійського собору, коли розпочались масштабні систематичні археологічні розкопки, організовувалась виставкова робота (зокрема, на південних хорах була влаштована виставка автентичних Михайлівських мозаїк), а також більш активно розгорнулися розпочаті раніше реставраційні роботи та архітектурні дослідження⁴.

Саме з останніми тісно пов'язане ім'я І. Моргілевського, який з 1918 р. займався архітектурними обмірами та обстеженням конструктивних особливостей Софійського собору шляхом виконання зондажів⁵, що дало йому змогу виявити первісні форми храму та створити реконструкцію його первісного вигляду⁶.

Проведені І. Моргілевським архітектурні обміри Софійського собору дозволили встановити, що в нижній частині південно-західної вежі Софійського собору повинно існувати якесь приміщення; це припущення підтвердили археологічні дослідження 1935 р., під час яких було виявлене закладене у XVIII ст. невелике приміщення, на стінах якого знаходився чудової збереженості фресковий розпис, що ніколи не забілювався та не поновлювався, зберігшись у своєму первісному вигляді⁷.

Саме це відкриття в соборі – “кімнати з недоторканим живописом XI ст.”, про яке він довідався зі слів брата, із захопленням згадує В. Грабарь в одному зі своїх листів. Втім, у наступному листі він оговорюється, що “кімната”, можливо, не зовсім правильне визначення, однак підтверджує факт відкриття з-під мурування стародавніх фресок, повідомляючи про підготовку І. Грабарем доповіді про відкриття цих розписів.

³ Преловська І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення заповідника // ПУ, 2003, № 1–2, с. 150.

⁴ Див.: Преловська І. Софія Київська..., с. 150–151; Никитенко Н. Святая София Киевская. К., 2008, с. 128–134.

⁵ Слід зазначити, що методикою дослідження архітектурних пам'яток шляхом виконання зондажів послуговуються і до сьогодні.

⁶ Див.: Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. Історико-архітектурний нарис. К., 1960, с. 52, рис. 32.

⁷ Про археологічні дослідження собору у 1935 р. див.: Самойловський І.М. З археологічного літопису київської Софії // Середні віки на Україні. К., 1973, вип. 2, с. 101–102.

Розповіді Грабаря посилили інтерес Полонської-Василенко до Святої Софії, спонукаючи її відвідати собор у березні 1936 р. Тодішній стан храму вона детально описала у своєму листі, про що повідомляє В. Грабарь⁸. Нажаль, цього її листа нам відшукати наразі не вдалося.

Проте В. Грабарь і надалі продовжив цікавитись Софійським собором. Його інтерес підігрував брат, І. Грабарь, який намагався бути в курсі дослідницьких та реставраційних робіт. Так, ставши на чолі Московського інституту образотворчих мистецтв, він майже одразу, в березні або квітні 1937 р., організував вечір, присвячений Софії Київській, на який для прочитання доповідей та представлення результатів реставраційних та архітектурних дослідницьких робіт було запрошено І. Моргілевського та реставратора, чиє прізвище В. Грабарь не називає (ймовірно, Д. Кіпліка). Під час тривалої доповіді першим було детально висвітлено історію будівництва та подальших перебудов Софійського собору.

Власне, це останній наявний в архіві лист В. Грабаря до Н. Полонської-Василенко. Наступна, зворотна епістола, написана через два роки. Цей лист Н. Полонської-Василенко, як ми зазначали вище, повністю присвячений Софії Київській.

У його тексті міститься доволі емоційна критика дослідницької методики І. Моргілевського, що передбачала зняття зі стін великих ділянок пізнішого тинькування й розкриття стародавньої кладки, а також повідомлялось про розроблений ним спільно з В. Кричевським проект ліквідації всіх пізніших мурованих нашарувань храму для розкриття його первісного ядра. Вважаючи такі дії неприпустимими з огляду на історичну цінність та органічну цілісність всіх подальших перебудов собору, Н. Полонська-Василенко просить В. Грабаря поінформувати брата про цей проект і можливість його спішної реалізації, що завдасть непоправної шкоди пам'ятці. На думку кореспондентки, саме відомий мистецтвознавець та реставратор І. Грабарь має можливість стати на заваді таким діям.

Навряд чи можна погодитись, що причину критики дослідницької методики Моргілевського слід шукати у нерозумінні Н. Полонською-Василенко задач архітектурно-археологічного розкриття та їх практичної реалізації⁹. Таке твердження спростовується аналізом всієї сукупності епістол.

⁸ Цей уривок з листа В. Грабаря від 5 квітня 1936 р. наводить О. Рибалко: В обороні..., с. 153. Повний текст цього листа публікується нами у цій статті.

⁹ *Ненашева О.* Архітектурознавчі студії І.В. Моргілевського. Теорія запозичень у контексті тоталітарної науки 1920–1930-х років // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. К., 2009, вип. 6, с. 180.

Адже, з листів В. Грабаря Н. Полонська-Василенка добре знала, що І. Грабарь постійно цікавився новими дослідженнями Софійського собору, отримуючи інформацію безпосередньо від їх виконавців, у тому числі й особисто від І. Моргілевського. Жодного натяку на критику І. Грабарем (або кимось з його колег) дослідницьких методів останнього в листах немає, тож сумнівно, що своїм листом Н. Полонська-Василенко сподівалась переконати відомого мистецтвознавця та реставратора у шкідливості та недоцільності вивчення Софії Київської шляхом архітектурних зондажів. Адже в такому випадку прохання передати листа з критикою дій І. Моргілевського братові було б висловлене раніше, у 1936 р., і надіслане разом із загальним описом тогочасного стану Софійського собору. Зважаючи на тісні дружні стосунки між В. Грабарем та Н. Полонською-Василенко, у листі-відповіді містився би натяк на можливість виконати або на вже виконане прохання. Однак В. Грабарь тільки подякував кореспондентці за наданий опис сучасного (на 1936 р.) стану Софійського собору. А в іншому листі, вже 1937 р., із захопленням розповідає про присвячений Софії Київській вечір, на якому одним з головних доповідачів був І. Моргілевський. І знову – жодного натяку на критику дослідницької методи останнього. Отже, приводом, що спонукав Н. Полонську-Василенко написати листа у 1940 р., не можна вважати тільки критичне ставлення останньої до українського архітектора та методів його дослідницьких робіт¹⁰.

Відкинувши емоційні текстові нашарування, неважко помітити, що в тексті знайшов відображення проект “суцільного розкриття пам’ятки (широким фронтом)”¹¹ шляхом ліквідації *всіх* пізніших архітектурних нашарувань для натурального відтворення первісного вигляду Софійського собору станом на XI ст. Ці наміри могли висловлюватись І. Моргілевським і раніше, однак під час польового сезону влітку 1940 р., як можемо зробити висновок з листа, проект ліквідації всіх пізніших перебудов почав набувати реальних рис. Саме це і викликало занепокоєння наукових інституцій Києва, про що пише в своєму листі Н. Полонська-Василенко. Однак страх через не такі вже давні репресії проти музейників та пам’яткоохоронців, вочевидь, паралізував бажання активної протидії. Що й зумовило необхідність пошуку обхідних шляхів зупинення

¹⁰ Втім, я не відкидаю можливості негативного ставлення Н. Полонської-Василенко до дослідницьких методик І. Моргілевського, однак вважаю, що привід, який спровокував написання такого листа, не можна зводити тільки до нерозуміння методики зондування та особистісних антипатій.

¹¹ Визначення взяте з: *Ненашева О.* Архітектурознавчі студії..., с. 180.

реалізації цього проекту через звернення до І. Грабаря, за посередництвом брата, адже Н. Полонська-Василенко не мала адреси першого.

Справедливості заради слід зазначити, що в нашому розпорядженні поки немає документального підтвердження існування проекту І. Моргілевського та В. Кричевського про відтворення первісного вигляду Софії Київської. Однак про можливість наявності таких планів свідчить пізніша історія з реставрацією монументального живопису Софійського собору у 1950-х рр., коли мала місце пропозиція реставраційної майстерні про повсюдне й повне видалення живопису, який не стосується XI ст.¹² Такі випадки були непоодинокі. Наприклад, у 1930 р. у планах робіт Кирилівського заповідника на 1931 р. передбачалось відтворити первісний вигляд інтер'єру Кирилівської церкви як пам'ятки XII ст., який фахівці, зокрема рецензент Д. Гордєєв, визнали помилковим, підкреслюючи цінність нашарувань всіх історичних епох¹³. Тож цілком вірогідно, що подібні пропозиції “позбавитись від усього, що не має відношення до XI ст.” намагались реалізувати наприкінці 1930-х рр. стосовно архітектурного вигляду Софії¹⁴. Адже саме про такий проект згадується в листі 1940 р.

Отже, в листуванні В. Грабаря та Н. Полонської-Василенко відобразились маловідомі факти, пов'язані з історією дослідження Софійського собору та презентації їх результатів вченими у другій половині 1930-х рр., а також відомості про підготовку до реалізації у 1940 р. проекту І. Моргілевського та В. Кричевського натурального відтворення первісного вигляду Софії Київського шляхом ліквідації всіх пізніших за часом архітектурних нашарувань. З огляду на важливість та, наразі, унікальність такої інформації, означені документи публікуються нижче повним корпусом.

Листи друкуються мовою оригіналу сучасним правописом.

¹² На заваді здійсненню цих планів стала позиція президента Академії Архітектури УРСР В. Заболотного. Докл. див.: *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь” (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009, с. 514.

¹³ Лист Д. Гордєєва до В. Дубровського від 20 липня 1931 р. // ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, спр. 326, арк. 70; також україномовний варіант цього листа від керівництва УКОПК до Києво-Кирилівського державного історико-культурного заповідника: ЦДАМЛМУ, ф. 208, оп. 1, спр. 326, арк. 57.

¹⁴ Прецеденти подібного відтворення первісного вигляду давньоруських пам'яток архітектури під час реставраційних робіт відомі. Для прикладу назвемо відновлення наприкінці XIX ст. Успенського собору у Володимирі-Волинському та в 1952–1958 рр. Борисоглібського собору в Чернігові. Див.: *Ричков П.А., Луц В.Д.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського, К., 2004, с. 69–73; *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. К., 1998, с. 72–73.

1. *В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 28 січня 1936 р.*

Москва, Зубовский бульвар 15–5.
28.I.[19]36.

Глубокоуважаемая
Наталья Дмитриевна.

Долгое время не мог писать, не решался Вас тревожить, а потом был занят окончанием спешной работы для французского журнала, и впопыхах не хотелось писать. Статья отправлена, и я свободен.

О постигшем Вас тяжком горе я узнал от Дмитрия Моисеевича¹⁵. Потерять такого товарища жизни, каким был покойный Николай Прокопьевич¹⁶, ужасно, как бы ни быть готовым к возможной разлуке, имея в виду длительную болезнь, всегда угрожавшую возможностью невозможной развязки. Как мы радовались, когда, после Кисловодска¹⁷, до нас доходили вести, что Николай Прокопьевич поправляется, что он начал вновь работать и работает по-прежнему. В Кисловодске он выглядел так, что казалось, скорый конец недалек. Тем радостнее были вести о его поправке и почти полном возвращении его работоспособности. Приятно было, что он мог продолжать свое любимое занятие до последних дней своей жизни. Я познакомился с покойным только в 1917 году на попечительском съезде¹⁸.

¹⁵ Петрушевський, Дмитро Мойсейович (1863–1942) – історик-медієвіст, з 1906 по 1911 р. – професор кафедри загальної історії Московського університету, у 1920-ті рр. – директор Інституту історії РАНІОН, заслужений професор (з 1925), член-кореспондент (з 1924), згодом – академік АН СРСР (з 1929).

¹⁶ Василенко, Микола Прокопович (1866–1935) – історик держави і права, український громадський та політичний діяч. З 1890-х рр. працював в історичному товаристві Нестора-літописця (з 1919 р. – голова), в Архіві давніх актів, був співредактором “Київської старовини”, членом Київської старої громади та низки інших громадських і культурних товариств. У 1909 р. М. Василенка обрано приват-доцентом Київського університету, у 1910 р. він здобув науковий ступінь магістра права. У 1917 р. – член Української Центральної Ради, куратор Київської шкільної округи; у 1918 р. – голова Ради міністрів, міністр освіти, член колегії Генерального суду, президент Державного Сенату. З 1920 р. – співробітник Всеукраїнської академії наук (ВУАН), у 1921–1922 рр. його було обрано президентом ВУАН, однак на цій посаді не був затверджений на вимогу більшовицького уряду. У 1924 р. засуджений на 10 років за сфабрикованою НКВС справою, проте під тиском громадськості був звільнений та повернувся до наукової діяльності. Помер 3 жовтня 1935 р.

¹⁷ Нині – місто Кисловодськ, адміністративний центр муніципального утворення “міський округ Місто-Курорт Кисловодськ” Ставропольського краю Росії. На 1930-ті рр. у Кисловодську знаходився санаторій, підпорядкований Комісії сприяння вченим при РНК СРСР.

¹⁸ Перший Всеросійський з'їзд представників учительських інститутів, який проходив з 5 по 11 серпня 1917 р. у Петрограді. Тимчасовим урядом М. Василенко був призначений куратором Київського навчального округу, а В. Грабар – попечителем Ризького.

Много слышал о нем уже раньше, еще зная как о Дерптском¹⁹ студенте²⁰, но тут впервые случилось встретиться с ним лично и испытать на себе сразу же все обаяние его личности. Мы за короткое время нашей совместной работы успели сдружиться, и я всегда жалел, что в дальнейшем нам уже почти не приходилось встречаться. Переход мой в Киев манил меня отчасти возможностью стать ближе к покойному, быть с ним на одном деле. Переход мой не состоялся, но им отчасти вызвано было мое посещение Киева²¹, о котором Вы вспоминаете. Посещение это, в значительной мере благодаря Вам и Николаю Прокопьевичу, осталось у нас с Марией Евгеньевной²² светлой полосой в наших воспоминаниях последних лет, в общем, довольно мрачных. Как очарователен был покойный среди гор кумачей (“пасок”) в сонме своих друзей! Да, скукислся Ваш домик, уныло стало в уютных его комнатках.

Письма покойного я хранил, но охотно передам их в Ваше распоряжение. Л[еонтий] Н[иколаевич]²³ Вам их, вероятно, уже вручил.

Вчера был у Дмитрия Моис[еевича]. Собралось много близких ему людей, ибо это был день второй годовщины смерти Елизаветы Сергеевны²⁴. Сильно приуныл Дм[итрий] М[оисеевич] с тех пор. Не возвращается к нему радость жизни. Правда, и дела Академии много соответствовали его нынешнему настроению. После двухмесячного пребывания в санатории под Москвой (в Большеве²⁵) он стал значительно добрее, но его прежний юмор, которым так богат был и Николай

¹⁹ Дерптський університет засновано у 1632 р. шведським королем Густавом II Адольфом; після приєднання Естляндії до Російської імперії не діяв, однак у 1802 р. знову відкритий імператором Олександром I. У 1893–1918 рр. – Імператорський Юр’євський університет, з 1918 й до сьогодні – Тартуський університет.

²⁰ М. Василенко навчався на історико-філологічному факультеті Дерптського університету. У 1890 р. він захистив наукову працю “Критичний огляд літератури із історії земських соборів” і дістав звання кандидата російської історії.

²¹ У 1929 р.

²² Грабарь-Пасек, Марія Євгеніївна (1893–1975) – філолог та перекладач античної літератури. Очолювала кафедру латинської мови Московського державного педагогічного інституту іноземних мов (до 1956 р.). Дружина В. Грабаря.

²³ Яснопольський, Леонтій Миколайович (1873–1957) – економіст, громадський та політичний діяч. З 1925 р. – дійсний член ВУАН, протягом 1926–1936 рр. очолював постійну Комісію з вивчення продуктивних виробничих сил України ВУАН і був редактором її праць.

²⁴ Петрушевська, Єлизавета Сергіївна (†1935). Дружина Д. Петрушевського.

²⁵ Нині (з 1963) входить до складу м. Корольов (до 1996 – Калінінград), міста обласного підпорядкування Московської області Російської Федерації, що утворює однойменний міський округ. На 30-ті рр. XX ст. – селище міського типу, в якому знаходився будинок відпочинку “Большево”, підпорядкований Комісії сприяння вченим при РНК СРСР.

Прокопьевич, к нему не вернулся. Он довольно мрачен, но в обществе друзей воскресает прежний Дм[итрий] М[оисеевич].

Мария Евг[еньевна] присоединяется к нашей общей скорби и просит передать Вам свое искреннее соболезнование.

Искренне преданный Вам

В. Грабарь.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 128, арк. 1–2зв., автограф.

2. В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 10 березня 1936 р.

Москва, 10.III.[19]36.

Глубокоуважаемая Наталья Дмитриевна, прошу простить меня, что отвечаю с таким запозданием: на нас свалилось множество неприятных хлопот, и я совсем выбился из колеи. Заболела тяжелым гриппом мать²⁶ Марии Евгеньевны, которая проживала в другом месте. Перевезли ее к себе. Она у нас была “домашней работницей”, приходя утром и уходя вечером. Мария Евг[еньевна] занята весь день, приходит только к обеду на 2 часа и возвращается в 10–11 ч[асов] вечера. Я стал теперь “домашним работником” и вместе с тем сиделкой. У нас тут две комнаты. Случайно оказалось возможным получить третью, обменяв комнату матери жены. Обмен пришлось проводить наспех; собирать и перевозить вещи приходилось нам же. В результате наши две комнаты обратились в мебельный склад, ибо в третью комнату въехать еще нельзя, – жильцы ее еще не выбрали. Приходится делать физкультурные упражнения, преодолевая мебельные препятствия. По счастью, мать сейчас уже поправляется, и уход за ней облегчился. Дмитрий Моис[еевич] Вам уже сообщил, что я всецело предоставляю письма покойного Николая Прокопьевича в Ваше распоряжение. Последнее письмо его было у меня на письменном столе, но я его найти не мог в свое время. Прилагаю его здесь. Я его перечитал и вновь пережил горечь утраты этого человека с такой чуткой душой. Может быть где-ниб[удь] еще имеется несколько писем последних годов, но они укрылись безнадежно. Прежние письма были собраны, а после этого я не наводил порядка в квартире, вернее – в кабинете, который пребывает в полном хаосе. Если бы что со временем обнаружилось, непременно пришлю Вам. Что касается Энциклопедического Слов[аря], то мне кажется, что доискиваться статей неподписанных даже инициа-

²⁶ Олександра Валентинівна Амфітеатрова (Пассек).

лами не стоить, або такі статті зазвичай чисто справочного характеру і значення не мають²⁷. Статті, підписані як би ініціалами, знайти можна. В старому словарі Брокгауза²⁸ вказані ініціали “Н.В.” С тими ж ініціалами поміщав статті свої і Ник[олай] Веселовський²⁹, восточник. Но восточника от Николая Прокофьевича, вероятно, можно отличить. – Брат³⁰ сообщил мне об изумительном открытии Маркиевского³¹ (?) в Софийском соборе, что нашлась комната с нетронутой росписью XI века!³² Вот чудеса. Была здесь выставка (юбилейная, 25-я) произведений брата³³, перекочевывавшая теперь в столицу Петра. Может быть, Вы когда-нибудь будете в Москве. Очень будем рады приютить Вас у себя, если бы Вы не нашли лучшего пристанища.

Жена шлет Вам свой сердечный привет и поклон. От души желаем Вам всего лучшего.

Преданный Вам

В. Грабарь.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 128, арк. 3–4зв., автограф.

²⁷ Н. Полонська-Василенко складала бібліографію праць свого покійного чоловіка.

²⁸ Німецька багатотомна універсальна енциклопедія, що видавалась Ф. Брокгаузом від початку XIX ст. В різні роки вона виходила під різними назвами, однак загальна неофіційна назва залишається “Брокгауз”.

²⁹ Веселовський, Микола Іванович (1848–1918) – археолог, сходознавець. Професор Петербурзького університету (з 1890). Вивчав історію та археологію Середньої Азії.

³⁰ Грабарь, Ігор Еммануїлович (1871–1960) – художник, мистецтвознавець, музейний діяч. Брат В. Грабаря. У 1893 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, однак віддав перевагу кар’єрі художника; 1894 р. вступив до Петербурзької академії мистецтв (закінчив 1898 р.). Окрім написання картин, він займався реставраційною роботою, у 1918–1930 рр. керував Центральними реставраційними майстернями. Академік АН СРСР (з 1943), дійсний член Академії мистецтв СРСР (з 1947), народний художник СРСР (з 1956). Лауреат Сталінської премії першого ступеню (1941). У 1937–1943 рр. – директор Московського інституту образотворчих мистецтв у 1943–1946 рр. – Інституту живопису, скульптури та архітектури Всеросійської академії мистецтв, а з 1944 р. й до кінця життя – директор створеного за його ініціативою Інституту історії мистецтв АН СРСР.

³¹ Грабарь неправильно вказав прізвище, мовиться про Моргілевського Іполита Владиславовича (1889–1942) – історика архітектури, професора (з 1923), член-кореспондента Академії архітектури СРСР (з 1941).

³² Мається на увазі відкриття восени 1935 р. під час археологічних досліджень під південною вежею Софійського собору замуrowаного у XVIII ст. приміщення, на стінах якого збереглися фрескові орнаменти XI ст., які не поновлювались та не замальовувались.

³³ У 1936 р. у Державній Третьяковській галереї відбулась перша персональна виставка робіт І. Грабаря, приурочена до 25-ліття його творчої та наукової діяльності.

3. **В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 19 березня 1936 р.**

Москва, 19 марта 1936 г.

Глубокоуважаемая Наталья Дмитриевна, спасибо за Ваше сердечное письмо. У нас все утрясается понемногу. Мать Марии Евг[еньевны] уже поправляется, и мы начинаем размещаться. Только я теперь до некоторой степени инвалид: вчера, идя к брату, упал на скользкой мостовой и здорово расшиб себе лицо, но, в общем, все обошлось счастливо.

У брата узнал, что он делает доклад о вновь открытых фресках Софийского собора. “Комната”, по-видимому, моя выдумка, но находка замуравленных издавна фресок несомненный факт, иначе едва ли бы читался доклад.

Очень жалею с Марией Евг[еньевной], что Вы не предполагаете быть в Москве. Во всяком случае имейте в виду, что мы всегда будем рады видеть Вас у себя. Летом (июль-август, даже половина июня) нас в Москве не бывает. Будем надеяться, что счастливый случай Вас занесет все же как-нибудь к нам.

В Москву приезжал М.М. Могилянський³⁴. Знаю это от нашего общего приятеля Г.А. Ландау³⁵ (Николая Прокопьевича он знал). Я его не видел. К нам он не заходил.

Всего лучшего. Поклон от Марии Евг[еньевны].

Искренне преданный

В. Грабарь.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 128, арк. 5–5зв., автограф.

4. **В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 5 квітня 1936 р.**

Москва, Зубов[ский] бульвар 15–5.
5 апр[еля] 1936.

Глубокоуважаемая

Наталья Дмитриевна.

С интересом прочел Ваше подробное описание современного состояния Софийского собора. Я доволен, что мое выражение “комната” послужило, до известной степени, толчком к посещению Вами собора.

³⁴ Могилянський, Михайло Михайлович (1873–1944) – літературознавець, літературний критик і публіцист. Науковий співробітник ВУАН та голова Комісії для складання Біографічного словника українських діячів (ліквідована 1934 р.). Репресований у 1933 р., отримав заборону жити в межах України.

³⁵ Ландау, Григорій Адольфович (1877–1941) – журналіст, громадсько-політичний діяч, автор низки праць з міжнародних відносин, літературознавства, філософії. З 1919 р. жив у Німеччині, з 1933 р. – в Латвії. Після включення країни до СРСР у 1940 р. заарештований та відправлений на заслання.

Пишу Вам, щоб повідомити, що при розборі речей я знайшов пачку писем покійного Николая Прокопьевича, относящихся к 1929 году, к году нашей экскурсии в Киев. Есть и два письма 1930 года. Хотел отправить их заказным письмом, но решил предварительно запросить Вас. Быть может, удобнее передать их Яснопольскому. К сожалению, я потерял его адрес и телефон, и не могу спросить его, когда он собирается в Киев на сессию. Буду ждать Вашего распоряжения. Прошу сообщить и адрес Яснопольского. Я перечитал письма. Сколько воспоминаний. С одного письма, которое я хочу оставить у себя так как оно всецело касается меня (по поводу статьи О. Полоцкого³⁶ в “Прапоре Марксизму”³⁷)³⁸, я снял копию для Вас. Между прочим, в одном письме Николай Прокопьевич упоминает о большой работе, над которой Вы сидели в 1930 году. Закончили Вы ее тогда, или в обстановке того времени трудно было хорошо работать?

Вы знаете, что месяца 2 тому назад умер [Г.И.] Челпанов³⁹. На днях (2го апр[еля]) скончался в клинике, после операции, другой психолог – Н.Д. Виноградов⁴⁰, живший в нашем доме. Вы, пожалуй, не знаете,

³⁶ Полоцкий, Александр Аркадийович (1886–1938) – український політичний діяч. У 1928–1931 рр. обіймав посаду заступника народного комісара освіти УСРР, опікувався роботою музеїв, органів охорони пам’яток, інших культурно-освітніх закладів. У 1935 р. засуджений до 10 років ув’язнення. У 1937 р. вдруге заарештований та засуджений до страти, вирок виконано 10 лютого 1938 р. Реабілітований 1956 р.

³⁷ Друкований орган Українського інституту марксизму-ленінізму, що виходив у 1927–1930 рр. (з 1931 р. – “Прапор марксизму-ленінізму”, у 1934–1936 рр. – “Під марксо-ленінським прапором”).

³⁸ *Полоцкий О.* До 10-річчя Української Академії Наук // Прапор марксизму. Орган Українського інституту марксизму-ленінізму. Філософія, соціологія, економіка, історія, національне питання, 1928, № 4 (5), жовтень-листопад-грудень, с. 210–216. Перелічуючи “недоліки” діяльності УАН, О. Полоцкий відніс до них “вибори Грабаря, відомого реакціонера, що провадить московільську політику в Галичині і не має жодної наукової цінності та відповідної кваліфікації” (с. 211). Слід зазначити, що в цьому списку “недоліків” фігурував і автор листа М. Василенко: “висунення на посаду президента Академії засудженого судом України контрреволюціонера Василенка”. Отримавши листа від М. Василенка, В. Грабарь звернувся з листом до М. Скрипника, який на той час керував роботою Народного Комісаріату Освіти, що йому підпорядковувались разом з навчальними закладами і академічні установи, в тому числі й Український інститут марксизму-ленінізму, на шпальтах періодичного органу якого і з’явилась стаття О. Полоцкого. В. Грабарь спростував висунуті проти нього звинувачення. Продовження ця історія не набула.

³⁹ Челпанов, Георгій Іванович (1862–1936) – філософ, психолог, логік. З 1890 р. викладав філософію у Московському університеті, у 1892 р. перейшов до Київського університету св. Володимира. З 1897 р. керував психологічною семінарією при Київському університеті. Засновник та директор Московського психологічного інституту (1912–1923).

⁴⁰ Виноградов, Микола Дмитрович (1868–1936) – філософ, психолог, педагог, доктор філософських наук.

что 23 янв[аря] умер Ф.В. Тарановский⁴¹, быв[ший] академик Укр[аинской] академии⁴². Я получил письмо от его младшего сына Киры⁴³. Умер он, по-видимому, от припадка грудной жабы⁴⁴. Вы его, вероятно, встречали.

Весна запаздывает. Вчера была настоящая зима со снегом и 5° холода. Хочется уже тепла, которым Вы, счастливые Киевляне, уже наслаждаетесь, конечно.

Всего хорошего. Мария Евг[еньевна] на работе.

Искренне преданный

В. Грабарь.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 128, арк. 6–7, автограф.

5. В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 1 жовтня 1936 р.

[Москва], Зубовский бульвар, 15–5.

1 октября 1936 г.

Глубокоуважаемая

Наталья Дмитриевна.

Часа два тому назад получил Ваше письмо и немедленно отвечаю, а то со мною бывает, что я заложу куда-ниб[удь] письмо и забуду ответить на него. Когда пришло Ваше письмо, у меня сидел Михаил Мих[айлович], навещающий меня от времени до времени, когда попадает в Москву.

⁴¹ Тарановський, Федір Васильович (1875–1936) – правознавець, історик і теоретик права. У 1908 р. обраний на посаду екстраординарного професора кафедри історії руського права Дерптського університету, з 1912 р. після захисту докторської дисертації обіймає посаду ординарного професора, на якій залишається до 1917 р. З 1918 р. перебуває в Україні, де працює професором і деканом Катеринославського університету. Обраний академіком ВУАН (1918). У 1919–1920 рр. працював у Таврійському університеті. У 1920 р. емігрував до Королівства сербів, хорватів та словенців (з 1929 – Югославське королівство). У 1933 р. обраний академіком Сербської Королівської АН. Окрім того, він був членом-кореспондентом Болгарської академії наук і Слов'янського інституту в Празі, дійсним закордонним членом Польського наукового товариства у Львові.

⁴² Мається на увазі ВУАН.

⁴³ Тарановський, Кирило Федорович (1911–1993) – філолог-славист, літературознавець, один з найвідоміших віршознавців ХХ ст. У 1920 р. разом з батьками емігрував до Королівства сербів, хорватів та словенців (з 1929 – Югославське королівство). Випускник юридичного (1933) та філологічного (1936) факультетів Белградського університету. Пізніше, після захисту докторської дисертації (1941), викладав у Белградському університеті. У 1958 р. виїхав до США, викладав у Каліфорнійському університеті Лос-Анджелеса (1959–1963) та Гарвардському університеті (1958–1959, 1963–1981).

⁴⁴ Стенокардія (angina pectoris) або грудна жаба – захворювання, що характеризується больовим відчуттям за грудиною. Біль проявляється раптово під час фізичного навантаження або під час сильного емоційного стресу, триває не більше 10–15 хвилин.

Меня осенила память, и я в его присутствии открыл место пребывания писем. Они оказались у меня на письменном столе, вложенные уже в конверт для передачи их Леониду Николаевичу. Но именно потому, что они были в конверте, хотя и прямо перед глазами, я не находил их, ибо искал письма, а не конверт, забыв совершенно, что я еще в марте-апреле приготовил их к отправке по Вашему адресу, но адрес на конверте не значится. Я рад, что они нашлись и могут Вам быть доставлены. Спишусь с Леонидом Николаевичем (у меня должен быть его адрес, ибо он заходил с дочкой своей навести у нас справки по поводу учительницы англ[ийского] языка и оставил свой адрес и телефон), которому передам письма с просьбой вручить их А.В. Леонтовичу⁴⁵. – От болезни я уже совсем оправился, хотя следы свои она оставила навсегда: я постарел, и сердце стало слабее, выдержав крупное⁴⁶ воспаление легких,⁴⁷ к которому присоединился плеврит. Еле двигаясь еще, я отправился в Большево, в санаторий КСУ⁴⁸, где провел две недели; оттуда я поехал к брату на дачу в Абрамцево⁴⁹, провел там месяц, а затем еще месяц отдыхал в Симеизе⁵⁰. В Абрамцево и Симеиз мы ездили вместе с женой. Проведением лета мы остались довольны: я поправился, а жена почти закончила перевод Феокрита⁵¹, который должен выйти⁵² в издании “Академия”⁵³. На днях посетил выставку Репина⁵⁴. Не думал, что удастся побывать на ней, ибо она

⁴⁵ Леонтович, Олександр Васильович (1869–1943) – фізіолог-нейрогістолог. Академік АН УРСР (1929). З 1936 р. – завідувач відділом нормальної фізіології інституту клінічної фізіології АН УРСР.

⁴⁶ Круп – респіраторне захворювання, запалення гортані та верхніх дихальних шляхів.

⁴⁷ Далі написані закреслені літери “соед”.

⁴⁸ Комісія сприяння вченим при РНК СРСР, утворена у 1921 р. До її завдання входило надання вченим матеріальної та продовольчої допомоги, сприяння науковій діяльності. Ліквідована у 1937 р. Будинки вчених, поліклініки, будинки відпочинку відійшли у відання АН СРСР, а санаторно-курортні установи – до відомства Наркомздраву СРСР.

⁴⁹ Нині – село (до 2004 р. – дачне селище) в міському селищі Хотьково Сергієво-Посадського району Московської області Росії.

⁵⁰ Нині – поселення міського типу Ялтинської міськради Автономної Республіки Крим України. У 20–30-ті рр. ХХ ст. більшість санаторіїв Симеїзу спеціалізувались на лікуванні легеневих захворювань.

⁵¹ Феокрит (кін. IV – 1 пол. III ст. до н.е.) – давньогрецький поет, засновник жанру ідилії. Під ім'ям Феокрита до нас дійшло 57 творів.

⁵² Здійснений М. Грабарь-Пассек переклад творів Феокрита вийшов у серії “Литературные памятники” у 1958 р.: Феокрит. Моск. Бион. Идиллии и эпиграммы / Пер. и комм. М.Е. Грабарь-Пассек. Отв. ред. Ф.А. Петровский. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1958, 328 с.

⁵³ “Academia” – видавництво в СРСР у 1922–1938 рр., Ленінград – Москва. Випускало серії книг “Сокровища мировой литературы”, “Классики мировой литературы” тощо. Злилося с Держлітвидавом.

⁵⁴ Репін, Ілля Федорович (1844–1930) – художник, передвижник. Персональна виставка І. Репіна у 1936 р. проходила у Державній Третьяковській галереї.

должна была закрываться 1 сентября. Ее продлили на месяц, а затем вновь до 11 октября. Выставка огромная, но я ушел с нее несколько разочарованный. Многое, что когда-то нравилось, теперь оставляет меня холодным, даже “Запорожцы”⁵⁵ в двух вариантах⁵⁶ (менее известный вариант как будто лучше) и убийство Грозным своего сына⁵⁷. Больше, чем что другое, понравились мне портреты, между прочих – портрет Лукомской (Драгомировой)⁵⁸. Глаза ее так упорно смотрели на меня, что я невольно отошел от картины. Выставки Лансере⁵⁹ мне не удалось увидеть, она открылась и закрылась во время моей болезни. – Дмитрия Моис[еевича] видал раза два-три в месяц. Он очень поправился в Большеве, где провел два месяца; но все же нет у него прежней жизнерадостности. “Посад” академика восстанавливать не собираюсь. Леонид Ник[олаевич] позондировал почву в Академии. Там возбуждать вопроса не хотят, а у меня тоже охоты нет возиться с этим делом. Проживем и без “посаду”⁶⁰. Дмитрию Моис[еевичу] его “посад” тоже не сладок; тяготеет он им, но надо сидеть. Не знаю, возобновилась ли Ваша работа в Академии; хотелось бы услышать, что да. С пенсией Академия, по-видимому, тоже тянет. Вообще, предпринимать что-ниб[удь] никто не хочет.

Вместе с Марией Евг[еньевной] шлем Вам самый сердечный привет и желаем всего лучшего.

Преданный Вам

В. Грабарь.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 128, арк. 8–9зв., автограф.

⁵⁵ Картина І. Рєпіна “Запорожці”, відома також під назвою “Запорожці пишуть листа турецькому султану” (1881–1890). Зберігається в Державному Руському музеї (Санкт-Петербург).

⁵⁶ Ще до завершення першого варіанту картини “Запорожці” у 1889 р. І. Рєпін розпочав роботу над другим, який художник спробував зробити “більш достовірним”. Полотно так і не було завершене. Зберігається у Харківському художньому музеї.

⁵⁷ Картина І. Рєпіна “Іван Грозний вбиває свого сина” або “Іван Грозний та син його Іван 16 листопада 1581 року” (1885). Зберігається у Державній Третьяковській галереї (Москва).

⁵⁸ Мається на увазі портрет (1889) Софії Михайлівни Драгомирової, у заміжжі – Лукомської, доньки генерала від інфантерії Михайла Івановича Драгомірова (1830–1905), видатного військового діяча Російської імперії. Портрет зберігається у Державному Руському музеї (Санкт-Петербург).

⁵⁹ Лансере, Євген Євгенович (1875–1946) – художник. Виставка, про яку пише В. Грабарь, проходила у Москві з 3 по 18 червня 1936 р. у виставковій залі Всекохудожника (Всеросійський союз кооперативних товариств робітників образотворчого мистецтва, існував з 1928 по 1953 рр.). Вона присвячувалась 40-літтю художньої діяльності митця.

⁶⁰ Літера “у” виправлена з “а”.

6. В. Грабарь – Н. Полонській-Василенко, Москва – Київ, 7 травня 1937 р.

Москва, 7 мая 1937 г.

Глубокоуважаемая и дорогая

Наталья Дмитриевна.

Мы с Марией Евг[еньевной] очень были тронуты Вашим милым письмом, напомнившим нам о тех приятных днях, которые мы провели в Киеве на Пасху. Таких радостных дней мы после этого уже не имели. Нынешний год Пасхальные дни, как тогда, совпали с празднованием 1го мая; тогда Пасха была на два дня раньше, чем в нынешнем году. Мы прибыли в Киев в тот самый день, кажется, когда Вы писали адресованные нам строки, 29 апреля. Как живо все в памяти! Как мил был Киев! Дни стояли чудесные, и мы мотались по городу с утра до вечера. И в этом году, как всегда, мы вспоминали каждый вечер у Вас, обворожительную фигуру и улыбку покойного Николая Прокопьевича на фоне целой горной цепи кумачей. Недолго продолжалось наше пребывание в Киеве, – я тогда еще служил и имел в своем распоряжении лишь несколько дней, – но запечатлелось оно крепко и навсегда. Уют, который мы встретили у Вас, много способствовал этому. С тех пор мы никуда уже не ездили на Пасху. Я стал свободен, но теперь запряглась в дело Мария Евгеньевна. Работает она очень много, но работает всегда радостно и непонятно мало устает. Особенно много работала она в этом учебном году. Помимо преподавания, работала много литературно. В издательстве “Academia” должен выйти в этом году ее перевод Феокрита, а на днях она сдала в “Учпедгиз”⁶¹ синтаксис немецкого языка для 9го и 10го классов средней школы⁶². К ней приехали с этой работой, и отказываться, когда усиленно просят, она не умеет. На работу дано было всего два месяца, но она так загружена преподаванием, что могла работать только по выходным дням. На ее счастье, она заболела острым воспалением суставов, и врачи не пустили ее на службу. Шестидневку она просидела дома и написала весь синтаксис. В скором времени работа у нее начнет убавляться, но каникулы в полном виде начнутся только в половине августа, когда мы предполагаем выезжать на Кавказ. До того будем наезжать к брату моему на дачу. Брат –

⁶¹ Спеціалізоване видавництво навчальної та педагогічної літератури, створене у 1931 р. на базі літературно-видавничого відділу Наркомпросу. У 1964 р. об'єднано з видавництвом Академії педагогічних наук та перетворене на видавництво “Просвещение”.

⁶² Книга вийшла друком у 1939 р.: *Грабарь-Пассек М.Е., Багдасариан Н.А., Горячко Е.С., Стиро О.А. Deutsche Grammatik. Грамматика немецкого языка для средней школы. Для 9–10 классов. М.: Учпедгиз, 1939.*

перехожу к искусству – місяця два тому назад назначен директором Изо СССР⁶³. Это – нечто вроде Академии Художеств, но в масштабе СССР, а не РСФСР. Ему навязали эту должность, и он счел невозможным отказаться, хотя это лишает его возможности заниматься живописью. Правда, ему дали четыре месяца каникул, когда он сможет работать на себя. С месяц или более тому назад он повел меня на вечер, посвященный Софийскому собору. Он открыл вечер общим очерком реставрационных работ в соборе, а вслед затем выступил реставратор К.⁶⁴ (забыл фамилию, Вы догадаетесь), выставивший множество фотографий и несколько копий фресок. Особенно интересен был доклад Моргилевского, который очень обстоятельно, в трехчасовой беседе изложил историю постройки и перестроек собора. Надо кончать, ибо мой доклад не очень интересен, как доклад Моргилевского. В заключении хочу сказать, что наш старый друг Дм[итрий] Моис[еевич] стал вновь бодрим, в чем он, однако, не желает сознаться, печатает “Петра Пекаря”⁶⁵, “Уота Тайлера”⁶⁶, очерки ист[ории] Англии⁶⁷ и др[угие] вещи. Одновременно принял участие и в работах Инст[итута] Истории (секции ср[едних] веков) (удалось уговорить!). Имеется чувственное удовлетворение, а сверх того, он становится еще Крезом⁶⁸ (отдан[ый] “Уот Тайлер” печатается в 25 тыс[яч] экземпляров – достижение!). Лето – два месяца – он проводил вновь в Большеве.

Пишем Вам с Марией Евг[еньевной] самый искренний привет.

Преданный Вам

В. Грабарь.

⁶³ Мається на увазі Московський інститут образотворчих мистецтв (пізніше – Московський державний академічний художній інститут ім. В.І. Сурикова), утворений в 1934 р. І. Грабарь очолив його в 1937 р.

⁶⁴ Ймовірно, в листі згадується Кіплік, Дмитро Йосипович (1865–1942) – живописець та реставратор. Наприкінці 1920-х рр. займався дослідженням та реставрацією мозаїк та фресок Софії Київської, пізніше брав участь у знятті та консервації мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору. Втім, не виключено, що автор листа неправильно запам’ятав прізвище й доповідь робив Юкін, Павло Іванович (1883–1945), живописець та реставратор, який також досліджував та реставрував мозаїки Софійського собору.

⁶⁵ Мається на увазі дослідження Д. Петрушевським поеми англійського поета XIV ст. Уільяма Ленгленда “Видіння про Петра-пахаря”. Видання цієї пам’ятки див.: *Ленгленд У.* Видение Уильяма о Петре Пахаре / пер., вступ. ст. и прим. Д.М. Петрушевского. М.–Л., 1941.

⁶⁶ Дослідження Д. Петрушевського про повстання 1381 р. під проводом Уотта Тайлера (1341–1381) витримало кілька видань. Книга, про яку пише В. Грабарь – “Восстание Уотта Тайлера” вийшла друком у 1937 р. (перше видання у двох частинах – 1897–1901 рр.).

⁶⁷ Мається на увазі книга Д. Петрушевського “Очерки из истории английского государства и общества в средние века”, що вийшла друком у 1937 р. (перше видання – 1903 р.).

⁶⁸ Крез – Лідійський цар (560–547 р. до н.е.). Крез накопичив значні багатства, що знайшло відображення у прислів’ї.

P.S. Меня очень порадовало услышанное от Дм[итрия] М[оисеевича] известие, что ведутся переговоры с Академией о напечатании вновь книги Николая Прокопьевича, о его ненапечатанной еще работе. Как было бы хорошо, если осуществить [это] в ближайшее время⁶⁹.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од. зб. 268, арк. 163–164зв., автограф.

7. Н. Полонська-Василенко – В. Грабарю, Київ – Москва, 30 липня 1940 р.

[Київ], Тарасовская 20, кв. 5.

30/VII–[19]40.

Глубокоуважаемый Владимир Эммануилович.

Давно не писала Вам и не получала вестей от Вас, только писал Дм[итрий] Моисеевич. Сейчас в Киеве готовится событие, которое, по моему мнению, должно быть известно своевременно Игорю Эммануиловичу. Поэтому на отдельном листке я излагаю сведения по этому поводу и очень прошу Вас не отказать передать их ему. Дело идет о спешном уничтожении Софийского собора.

Во главе этого дела стоят наши киевские ученые проф[ессор И.В.] Моргилевский и проф[ессор] В.Г. Кричевский⁷⁰. Моргилевский много лет, десятки лет работает над Софией и мечтает очистить ее от позднейших наслоений, но ведь эти наслоения давно уже приобрели право на защиту, внимание и признание историческими памятниками. София обросла за время существования органически этими пристройками и разрушать теперь весь этот исторически сложившийся комплекс нелепо... и преступно. Покушение на целостность Софии производятся в глухое легнее время, когда никого в Киеве нет, да я боюсь – нет никого и в Москве. Наши Институты возмущены, но что можем мы сделать? Решение, право “вето” принадлежит Москве. Разрушив пристройки XVII ст., возможно, авторы “реставрации” захотят идти дальше, и пожелают воссоздать пейзаж времен Владимира, когда еще не было Софийского собора, а далее – углубятся до времен неолита и палеолита. Нет предела творческой фантазии... Если быть последовательными, то при раскопках Ольвии⁷¹ нужно уничтожить

⁶⁹ Постскрипту написаний на першій сторінці у вільному полі між першим рядком привітання та датою листа, а також ліворуч від останньої. По відношенню до тексту листа текст постскрипту повернутий на 180°, почерк більш дрібний та неохайний.

⁷⁰ Кричевський, Василь Григорович (1872–1952) – живописець, архітектор, графік, художник кінофільмів. Один із засновників Української академії мистецтв. У 1922–1941 рр. викладав у Київському художньому інституті. Під час війни залишався в окупованому Києві, потім емігрував. Мешкав у Львові, потім – у Парижі, згодом – у Каракасі (Венесуела).

⁷¹ Ольвія – античне місто (VI ст. до н.е. – IV ст. н.е.) на березі Дніпрово-Бузького лиману, біля суч. с. Парутіне Очаківського району Миколаївської області. Нині – Історико-археологічний заповідник “Ольвія”.

все, что относится ко времени господства Греции – и добиваться восстановить одну архаику. На совести Моргилевского лежит обнажение собора в Чернигове⁷²: он обскобил его от штукатурки и стоит он теперь блистая ребрами кирпичиков и подвергая их действию снега и дождя. То же проделал во славу якобы торжества великокняжеского искусства в Киеве с церковью Спаса на Берестове⁷³, и так же обнажил уже абсиды Софии. Я не могу понять, зачем нужно производить эти эксперименты над драгоценнейшими памятниками искусства? Ведь мы не знаем, какими они были в XI–XII ст., тот же Моргилевский доказывает, что София была расписана снаружи – но ведь этой росписи не сохранилось, а он сдирает с нее штукатурку. Но штукатурка еще не такое зло – но если он спешно разберет купола, потому что они XVII ст., и разрушит внешние стены – он совершит непоправимое зло, и останется совершенно безнаказанным. Да и что нам, что науке и культуре, если накажут Моргилевского.

Я буду бесконечно благодарна Вам, если Вы в той или иной форме доведете до сведения И[горя] Эм[мануиловича]: о том, что творится у нас. Я ведь не знакома с Вашим братом и не знаю его адреса.

Не откажите написать мне открытку, в Москве ли он?

Весь год я собираюсь ехать в Москву, теперь собираемся ехать в сентябре, и мечтаю повидаться с Вами и Марией Евгеньевной. Вспоминаю, как мы вместе осматривали эту злополучную Софию⁷⁴...

Примите же сердечный привет от меня Вам и Марии Евгеньевне.
Душевно преданная

*Н.Д. Полонская-Василенко*⁷⁵.

ЦДАМЛМУ, ф. 542, оп. 1, од.зб. 101, арк. 4–5зв., машинопис.

⁷² Мається на увазі Спасо-Преображенський собор у Чернігові (1030-ті рр.). Матеріали дослідження Моргилевського опубліковані: *Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. голови секції акад. М. Грушевського К., 1928, с. 169–183.*

⁷³ Церква Спаса на Берестовому у Києві. Час зведення храму невизначений, в історіографії він коливається в межах 60-х рр. XI ст. – 20-х рр. XII ст. Традиційно появу храму дослідники відносять до періоду князювання у Києві Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), проте в світлі сучасних досліджень найвірогідніше визначати час зведення храму в межах останньої третини XI ст. Див.: *Корнієнко В.В.* “Господи, допоможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно”: графіті № 362 й дата спорудження церкви Спаса на Берестові // *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. К., 2009, вип. 24, с. 5–9; Корнієнко В.В.* Граффити и дата постройки церкви Спаса на Берестове в Киеве // *Архитектурное наследие. М., 2012, в. 56, с. 30–37.*

⁷⁴ У 1929 р.

⁷⁵ Слова “душевно преданная Н.Д. Полонская-Василенко” виконані прописом синіми чорнилами авторкою листа.